
Prasiddha Shalyachikitsakah Jivakakomarabhachchah

प्रसिद्धशल्यचिकित्सकः जीवककोमारभच्चः

Document Information

Text title : Prasiddha Shalyachikitsakah Jivakakomarabhachchah

File name : jIvakakomArabhachchaH.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : jIvanam, chikitsAvidyA, bauddhasAhitye yogadAnancha

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : October 15, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

October 15, 2026

sanskritdocuments.org

प्रसिद्धशल्यचिकित्सकः जीवककोमारभच्चः

जीवनम्, चिकित्साविद्या, बौद्धसाहित्ये योगदानञ्च

१. उपक्रमः

प्राचीनभारतीयचिकित्साविद्यायाः इतिहासे बौद्धसाहित्ये च जीवककोमारभच्चस्य नाम विशेषतया स्मरणीयम् । सः गौतमबुद्धस्य समसामयिकः प्रसिद्धश्च चिकित्सकः आसीदिति बौद्धपरम्परायां वर्णितम् । तस्य जीवनचरितं केवलं चिकित्सकस्य व्यक्तिगतजीवनस्य विवरणं न, अपितु प्राचीनभारतस्य चिकित्साशिक्षायाः, औषधप्रयोगस्य, शल्यचिकित्सायाः, राजचिकित्सायाः तथा बौद्धसङ्घस्य स्वास्थ्यसेवायाश्च अध्ययनाय महत्त्वपूर्णमुपादानमस्ति ।

जीवकसम्बन्धिनः प्रमुखाः साहित्यिकस्रोतांसि पालिभाषायां रचिते विनयपिटके अन्तर्भवन्ति । विशेषतः महावग्गस्य भेसज्जक्खन्धके जीवकस्य चिकित्सासेवायाः, औषधप्रयोगस्य, बुद्धेन सह तस्य सम्बन्धस्य च विवरणानि प्राप्यन्ते । तथापि तस्य जीवनवृत्तान्ते वर्णितानि सर्वाणि वृत्तान्तानि स्वतन्त्रैः ऐतिहासिकप्रमाणैः सिद्धानीति वक्तुं न शक्यते । अतः साहित्यिकपरम्परायाः विवरणानि ऐतिहासिकतथ्यानि च विवेकपूर्वकं पृथक्कृत्य अध्येतव्यानि ।

२. जीवकस्य जन्म तथा प्रारम्भिकजीवनम्

बौद्धपरम्परानुसारं जीवकस्य प्रारम्भिकजीवनं करुणाजनकपरिस्थित्या सम्बद्धमासीत् । तस्य जन्म, परित्यक्तशिशुरूपेण प्राप्तिः, अभयराजकुमारस्य संरक्षणे पालनं च प्राचीनबौद्धकथासु वर्णितम् । अभयराजकुमारः तं स्वकीयसंरक्षणे गृहीत्वा पोषितवानिति परम्परागतं विवरणं प्राप्यते । अस्मादेव कारणात् तस्य नाम्नि “कोमारभच्च” इति पदस्य सम्बन्धः व्याख्यायते ।

तस्य जन्मवृत्तान्तस्य विवरणं विभिन्नासु बौद्धपरम्परासु किञ्चिद्भिन्नतया दृश्यते । अतः एतानि विवरणानि निर्विवादतिहासरूपेण न, अपितु प्राचीनसाहित्ये संरक्षितपरम्परागतवृत्तान्तत्वेन ग्राह्याणि ।

जीवकस्य जीवनं सूचयति यत् मनुष्यस्य महत्त्वं केवलं जन्मना, कुलपरम्परया वा न निर्धारितं भवति । विद्यया, परिश्रमेण, सदाचारेण, सेवाभावेन च मनुष्यः समाजे विशिष्टं स्थानं प्राप्तुं शक्नोति ।

३. तक्षशिलायां चिकित्साशिक्षा

जीवकस्य जीवनचरिते तक्षशिलायां चिकित्साशिक्षाग्रहणस्य वृत्तान्तः प्रसिद्धः । बौद्धजीवनचरितपरम्परानुसारं सः युवावस्थायां तक्षशिलां गत्वा प्रसिद्धस्याचार्यस्य समीपे चिकित्साविद्यामधीतवान् । तत्र सः रोगलक्षणपरीक्षणम्, औषधनिर्णयः, रोगिणः शारीरिकावस्थायाः निरीक्षणम् तथा चिकित्सापद्धतीनां प्रयोगश्च अधीतवानिति परम्परागतकथासु वर्णितम् ।

प्राचीनभारते तक्षशिला विद्यानामध्ययनस्य प्रसिद्धं केन्द्रमासीत् । विविधविद्याध्ययनार्थं दूरदूरप्रदेशेभ्यः छात्राः तत्र आगच्छन्ति स्मेति ऐतिहासिकपरम्परायां प्रसिद्धम् । जीवकस्य तक्षशिलागमनवृत्तान्तः चिकित्साविद्यायाः अर्जने गुरोः मार्गदर्शनस्य, नियमिताभ्यासस्य, अनुभवस्य च महत्त्वं प्रकाशयति ।

तथापि जीवकस्य अध्ययनकालः, पाठ्यक्रमः तथा तस्याचार्यस्य परिचयः इत्यादिविषयेषु सर्वाणि विवरणानि समकालीनस्वतन्त्रप्रमाणैः सिद्धानि न सन्ति । अतः तेषां विवेचनं स्रोतस्समीक्षया करणीयम् ।

४. जीवकस्य चिकित्सानैपुण्यम्

बौद्धसाहित्ये जीवकः कुशलः, निपुणः, विवेकशीलश्च चिकित्सकः इति चित्रितः । रोगिणः लक्षणानां निरीक्षणम्, तदनुसारम् औषधस्य चयनम्, चिकित्सायाः प्रभावस्य परीक्षणं च तस्य चिकित्साकार्यस्य प्रमुखविशेषतारूपेण वर्णितम् ।

विनयपिटकस्य महावग्गे जीवकवत्थु इति प्रकरणे धनिकस्य भार्यायाः चिकित्सासम्बद्धः प्रसङ्गः वर्णितः । परम्परागतवर्णनानुसारं जीवकः तस्याः लक्षणानि परीक्ष्य औषधयुक्तं सर्पिः नासिकामार्गेण प्रयुक्तवान् । अयं वृत्तान्तः प्राचीनभारतीयचिकित्सापरम्परायां नासामार्गेण औषधप्रयोगस्य साहित्यिकमुदाहरणं भवति ।

अत्र विशेषतया ज्ञातव्यं यत् प्राचीनग्रन्थेषु वर्णिताः चिकित्सापद्धतयः आधुनिकचिकित्सायाः प्रत्यक्षनिर्देशाः न भवन्ति । तासां वैज्ञानिकप्रामाण्यं पृथक् परीक्षणेन एव निर्णेतुं शक्यते ।

जीवकस्य चिकित्सावृत्तान्ताः सूचयन्ति यत् प्राचीनभारतीयचिकित्सायां रोगलक्षणानां सूक्ष्मनिरीक्षणम्, औषधचयनम्, रोगिणः स्थित्यनुसारं चिकित्सायाः व्यवस्था च महत्त्वपूर्णानि अङ्गानि आसन् ।

५. राजचिकित्सकरूपेण जीवकः

बौद्धपरम्परायां जीवकः मगधराजपरिवारस्य चिकित्सकरूपेण प्रसिद्धः । सः बिम्बिसारराजस्य चिकित्सकः आसीदिति परम्परागतवृत्तान्तेषु वर्णितम् । राजपरिवारस्य चिकित्सकत्वं तस्य चिकित्सानैपुण्यस्य सामाजिकप्रतिष्ठायाश्च परिचायकमिति मन्तुं शक्यते ।

तस्य जीवनचरिते अवन्तिराजस्य चण्डप्रद्योतस्य चिकित्सायाः प्रसङ्गोऽपि प्राप्यते । अनेन वृत्तान्तेन जीवकस्य कीर्तिः मगधराज्यस्य सीमामतिक्रम्य अन्यप्रदेशेष्वपि प्रसृता आसीदिति बौद्धपरम्परायां चित्रितम् । तथापि अस्य प्रसङ्गस्य सर्वाणि विवरणानि स्वतन्त्रैः ऐतिहासिकसाक्ष्यैः प्रमाणितानि न सन्ति ।

जीवकस्य राजचिकित्सकरूपं प्राचीनभारते चिकित्सकानां सामाजिकप्रतिष्ठां, राजकीयसंरक्षणं तथा चिकित्साविद्यायाः व्यावहारिकमहत्त्वं च अवगन्तुं साहाय्यं करोति ।

६. गौतमबुद्धस्य चिकित्सकरूपेण जीवकः

जीवकस्य सर्वाधिकप्रसिद्धः परिचयः गौतमबुद्धस्य चिकित्सकरूपेण अस्ति । पालिविनयपिटकस्य महावग्गे जीवकस्य बुद्धेन सह सम्बन्धः तथा बौद्धसङ्घस्य प्रति तस्य सेवाभावः वर्णितः ।

बौद्धपरम्परानुसारं बुद्धस्य स्वास्थ्यसम्बद्धासु आवश्यकतासु जीवकः चिकित्सासहाय्यं प्रदत्तवान् । औषधप्रयोगः, रोगिणः अवस्थायाः निरीक्षणम् तथा आवश्यकचिकित्सायाः व्यवस्था तस्य सेवायाः अङ्गानि आसन् इति वृत्तान्तेषु प्राप्यते ।

जीवकस्य बुद्धेन सह सम्बन्धः केवलं चिकित्सकस्य रोगिणा सह सम्बन्धः नासीत् इति बौद्धपरम्परा प्रतिपादयति । सः बुद्धस्य उपदेशान् शृणोति स्म, बौद्धधर्मे श्रद्धां धारयति स्म, सङ्घस्य कल्याणाय च विविधसेवाः अकरोत् इति वर्णनं प्राप्यते ।

अतः जीवकः बौद्धसाहित्ये कुशलचिकित्सकत्वेन, धर्मनिष्ठगृहस्थोपासकत्वेन, समाजसेवकत्वेन च स्मरणीयः ।

७. जीवकस्य आम्रवनदानम्

जीवकस्य दानशीलतायाः प्रमुखमुदाहरणं तस्य आम्रवनदानम् । बौद्धपरम्परानुसारं राजगृहस्य समीपे स्थितम् आम्रवनं सः बुद्धाय बौद्धसङ्घाय च समर्पितवान् । तदाम्रवनं बुद्धस्य सङ्घस्य च निवासाय, धर्मचर्चायै तथा विश्रामाय उपयोगि अभवत् इति परम्परागतवर्णनं प्राप्यते ।

एतद्दानं केवलं भूमेः अथवा उद्यानस्य दानं नासीत्; अपितु धार्मिकसमुदायस्य आवश्यकतानां पूर्तये कृतः समाजोपयोगी प्रयासः आसीत् । अनेन जीवकस्य दानशीलता, धर्मश्रद्धा, सामाजिकदायित्वबोधश्च प्रकाशन्ते ।

बौद्धपरम्परायां दानं, करुणा, सेवाभावश्च महत्त्वपूर्णानि नैतिकमूल्यानि सन्ति । जीवकस्य आम्रवनदानवृत्तान्तः एतेषां मूल्यनाम् आचरणात्मकं स्वरूपं दर्शयति ।

८. बौद्धसङ्घस्य स्वास्थ्यसेवायां योगदानम्

जीवकस्य योगदानस्य अन्यः महत्त्वपूर्णः पक्षः बौद्धभिक्षूणां स्वास्थ्यसेवया सम्बद्धः अस्ति । विनयपिटकस्य महावग्गे भेसज्जक्खन्धके रोगिणां भिक्षूणां चिकित्सायै औषधप्रयोगाय च सम्बन्धिनः नियमाः वर्णिताः सन्ति । एतस्मिन् प्रकरणे जीवकस्य नाम तथा तस्य चिकित्सासेवायाः प्रसङ्गाः प्राप्यन्ते ।

बौद्धसङ्घे रोगिणां भिक्षूणां परिचर्या, औषधानां व्यवस्था, रोगिणः उपेक्षां विना तस्य सेवाकरणं च महत्त्वपूर्णानि विषयाणि आसन् । एतेषां प्रसङ्गानां अध्ययनात् ज्ञायते यत् बौद्धविनयसाहित्ये स्वास्थ्यरक्षणस्य तथा रोगिणः प्रति करुणापूर्णव्यवहारस्य महत्त्वं स्वीकृतम् आसीत् ।

एतत् प्राचीनभारते धार्मिकसमुदायस्य अन्तः स्वास्थ्यसेवायाः व्यवस्थायाः साहित्यिकसाक्ष्यरूपेण अध्येतुं शक्यते । किन्तु एतां व्यवस्थां आधुनिकचिकित्सालयव्यवस्थया सह पूर्णतया समानां वक्तुं न युक्तम् ।

९. जीवकस्य व्यक्तित्वम् आदर्शाश्च

जीवकस्य परम्परागतचरिते त्रयः प्रमुखाः गुणाः विशेषतया दृश्यन्ते-विद्यानुरागः, सेवाभावः, दानशीलता च ।

प्रथमं, चिकित्साविद्यायाः प्राप्तये तस्य प्रयत्नः अध्ययनस्य, अभ्यासस्य, गुरोः मार्गदर्शनस्य च महत्त्वं प्रकाशयति । द्वितीयं, राजपरिवारस्य तथा अन्येषां रोगिणां चिकित्सायाः

वृत्तान्ताः तस्य सेवाभावं सूचयन्ति । तृतीयं, बुद्धस्य बौद्धसङ्घस्य च प्रति तस्य दानं धर्मश्रद्धां सामाजिकदायित्वबोधं च प्रकाशयति ।

जीवकस्य चरितं चिकित्साविद्यां केवलं जीविकोपार्जनस्य साधनरूपेण न, अपितु मानवसेवायाः महत्त्वपूर्णमाध्यमरूपेण अवगन्तुं प्रेरयति । रोगिणः दुःखस्य निवारणम्, स्वास्थ्यस्य संरक्षणम्, करुणया सह सेवाप्रदानं च चिकित्सकस्य नैतिकदायित्वस्य अङ्गानि भवन्ति ।

तथापि जीवकस्य व्यक्तित्वस्य अध्ययनं कुर्वता अस्माभिः स्मर्तव्यं यत् तस्य चरितं मुख्यतः बौद्धसाहित्ये संरक्षितम् अस्ति । अतः साहित्यिकवर्णनस्य धार्मिकादर्शस्य ऐतिहासिकतथ्यस्य च सम्यक् पृथक्करणम् आवश्यकम् ।

१०. उपसंहारः

जीवककोमारभच्चः प्राचीनभारतीयचिकित्सापरम्परायाः तथा बौद्धधर्मेतिहासस्य स्मरणीयः व्यक्तिः अस्ति । बौद्धग्रन्थेषु तस्य चिकित्सानैपुण्यं, बुद्धस्य प्रति सेवाभावः, भिक्षुसङ्घस्य स्वास्थ्यसेवायां योगदानम्, आम्रवनदानं च विशेषतया वर्णितम् ।

तस्य जीवनवृत्तान्तः शिक्षते यत् विद्यायाः वास्तविकं प्रयोजनं केवलं व्यक्तिगतप्रतिष्ठाप्राप्तिः न, अपितु समाजस्य कल्याणं, दुःखितानां सेवां, मानवजीवनस्य संरक्षणं च भवति । जीवकस्य चरिते चिकित्साविद्या, करुणा, दानशीलता, सामाजिकदायित्वबोधश्च परस्परं सम्बद्धाः दृश्यन्ते ।

यद्यपि तस्य जीवनसम्बद्धानि सर्वाणि वृत्तान्तानि स्वतन्त्रैः ऐतिहासिकप्रमाणैः सिद्धानि न सन्ति, तथापि बौद्धसाहित्यस्य, प्राचीनचिकित्सापरम्परायाः, धार्मिकसमाजस्य च अध्ययनाय जीवकस्य नाम अत्यन्तम् उपादेयम् । अतः सः प्राचीनभारतीयचिकित्सायाः इतिहासे केवलं बुद्धस्य चिकित्सकत्वेन न, अपितु मानवसेवायाः आदर्शस्य साहित्यिकप्रतिनिधित्वेनापि महत्त्वं धारयति ।

सहायकग्रन्थसूची

१. विनयपिटकं, महावग्गः, अष्टमो विभागः, जीवकवत्थु - जीवकस्य जीवनं, चिकित्साकार्यं, बुद्धेन सह सम्बन्धश्च ।

२. विनयपिटकं, महावग्गः, षष्ठो विभागः, भेसज्जक्खन्धकः - औषधप्रयोगः, भिक्षूणां चिकित्साविधानानि, स्वास्थ्यसेवासम्बद्धविषयाश्च ।

३. Great Chronicles, “Jivaka the Physician” - जीवकस्य पारम्परिकजीवनचरितं तथा चिकित्सासम्बद्धाः कथाः ।

४. Journal of Research in Medical Sciences - प्राचीनभारतीयचिकित्सकानां चिकित्सापरम्परायाश्च ऐतिहासिकाध्ययनम् ।

- प्रो. प्रदीप्तकुमारनन्दः (सेवानिवृत्त)
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com
Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan
SJSV,Puri

——
Prasiddha Shalyachikitsakah Jivakakomarabhachchah

pdf was typeset on October 15, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

